

Ευαγγελία Τσαγκαρλή-Διαμάντη, Δρ Θεολογίας, Μr Φιλολογίας, Συγγραφέας

Παναγιώτα Μικροπανδρεμένου, Μr Θεολογίας ΑΠΘ & Μr Συριακής Θεολογίας παν. Salzburg Αυστρίας, Υποψήφια Δρ Θεολογίας στο ΑΠΘ.

ΘΕΜΑ: «Επιθετικότητα των μαθητών - Συμβολή των θεολόγων εκπαιδευτικών στην υπέρβαση των δυσκολιών και την ειρήνευση»

ΠΕΡΙΛΗΨΗ (Στην Ελληνική)

Το φαινόμενο της επιθετικότητας των μαθητών, εντός και εκτός του σχολικού χώρου, έχει λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Οι αιτίες πολλές. Από τις απαντήσεις των μαθητών σε ερωτηματολόγια και τη σχετική πληροφόρηση, διαπιστώνουμε ότι το φαινόμενο επιθετικότητας, προκαλεί σοβαρές αναστατώσεις. Προτείνουμε τους εκπαιδευτικούς ως κατάλληλους για την εξεύρεση λύσεων και ιδιαίτερα τους θεολόγους για την προσέγγιση των μαθητών. Με βάση τις πνευματικές αξίες της ορθόδοξης παράδοσης και τις σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις και δράσεις, οι θεολόγοι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να ευαισθητοποιήσουν τους μαθητές τους, ώστε να ειρηνεύσουν. Για τις Πηγές δεδομένων και πληροφοριών, πραγματοποιήσαμε έρευνα, με την βιβλιογραφική μέθοδο, και τη μέθοδο ερωτηματολογίων που αποστείλαμε σε μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου. Μ' αυτή τη μορφή *Επιστημονικής Έρευνας και με βάση, τη χρήση των δεδομένων, τη μορφή τους, το σκοπό και τα μέσα, παρουσιάζουμε τα σχετικά αποτελέσματα.*

Λέξεις-κλειδιά: Επιθετικότητα, Πνευματικές αξίες, Υπέρβαση δυσκολιών, Ειρήνευση-Καταλλαγή,

SUBJECT: Student aggression – The contributions of the Theology teachers to overcoming difficulties and bringing peace.

ABSTRACT

The phenomenon of student aggression both within and outside school grounds has been getting increasingly out of control. The causes are many. From students' answers to questionnaires and from additional information collected on the subject, we discovered that this level of aggression has been seriously disconcerting. We suggest that teachers, particularly Theology teachers, are most adequate to find solutions and approach the students. Based on the spiritual values of the orthodox tradition and contemporary educational approaches and actions, Theology teachers could inspire students to find peace. In order to gather our data and information *resources*, we conducted literature-based research in conjunction with quantitative research through questionnaires sent to middle school and high school students. Through our

scientific research, data, data use, objectives, and means, we have reached the conclusions presented herein.

Key words: aggression, spiritual values, overcoming difficulties, peace.

1. Εισαγωγή

Η Επιθετικότητα¹ των μαθητών, που παρατηρείται στο σύγχρονο σχολείο, αποτελεί σοβαρό πρόβλημα και δημιουργεί τον ανάλογο προβληματισμό στους γονείς και τους εκπαιδευτικούς. Πρόκειται για παρέκκλιση, όχι μόνο από τον ανθρωπιστικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης, όπως δίδεται από το ισχύον Σύνταγμα και τους σχετικούς νόμους, αλλά και από την ρεαλιστική αντιμετώπιση του μαθητή στο χώρο του σχολείου. Αναμένεται βελτίωση και θετική κατάληξη, με την παρέμβαση των εκπαιδευτικών και την άρνηση της αδράνειας, όλων των φορέων που επηρεάζουν την εκπαίδευση.

Με βάση τις πνευματικές αξίες² της ορθόδοξης παράδοσης³, θα μπορούσαν, ιδιαιτέρως οι θεολόγοι εκπαιδευτικοί, να ευαισθητοποιήσουν τους μαθητές τους για την αγάπη, την καταλλαγή και τον σεβασμό, ανάμεσα στους ανθρώπους. Η αλλαγή της συμπεριφοράς, μπορεί να πραγματοποιηθεί με σύγχρονες παιδαγωγικές-διδασκτικές προσεγγίσεις και δράσεις αλλά και με προσωπική επικοινωνία⁴.

Οι στόχοι είναι:

1. Να συμβάλουμε στην ανεύρεση λύσεων για την υπέρβαση των δυσκολιών που προκύπτουν από την επιθετικότητα των μαθητών (Γνωστικός τομέας). 2. Να καταφανεί η καταλληλότητα της παρέμβασης των θεολόγων εκπαιδευτικών, για την ειρήνευση των μαθητών, στο Γυμνάσιο και το Λύκειο (Συναισθηματικός τομέας).

Οι Πηγές των πληροφοριών μας και τα Δεδομένα, στην παρούσα έρευνα, είναι⁵:

Η βιβλιογραφική μέθοδος και η μέθοδος ερωτηματολογίων που αποστείλαμε σε μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου⁶. Μ' αυτή την Επιστημονική Έρευνα και με βάση τη

¹ Θέλοντας να δώσουμε έναν σύντομο ορισμό, για την επιθετικότητα, θα λέγαμε ότι είναι η σκόπιμη πρόκληση κάποιας μορφής βλάβης σε άλλους. Και περιλαμβάνει η Επιθετικότητα, ένα μεγάλο φάσμα προκλήσεων: από την απλή λεκτική προσβολή και υποτίμηση της προσωπικότητας του άλλου, μέχρι τους πολέμους και την τρομοκρατία αλλά και την αυτοκαταστροφή του ανθρώπου.

² Αξία –αξίες (συνήθως στον πληθυντικό), κατά το λεξικό Μπαμπινιώτη, είναι το ιδανικό ή το πρότυπο, που καθορίζει τον τρόπο ζωής και σκέψης.

³ Σύμφωνα με την Ορθόδοξη Θεολογία, η Παράδοση δεν νοείται σαν μια στατική προσκόλληση του παρόντος στο παρελθόν, αλλά σαν μια δυναμική αξιοποίηση του παρελθόντος, με βάση τις εμπειρίες και τα προβλήματα του παρόντος, ενόψει των απαιτήσεων και των προοπτικών του μέλλοντος (Χρήστος Βασιλόπουλος, *Διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 1996, σελ. 50).

⁴ Peck Scott, *Ο δρόμος ο λιγότερο ταξιδεμένος, μτφρ. Στέλιος Ζαχαρόπουλος, Αθήνα: Κέδρος, 1988.*

⁵ Ευστάθιος Δημητρόπουλος, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας – Ένα Συστημικό Δυναμικό Μοντέλο*, Αθήνα: «ΕΛΛΗΝ», 2004, σελ. 152-153.

χρήση των δεδομένων, τη μορφή τους, το σκοπό και τα μέσα, παρουσιάζουμε τα σχετικά αποτελέσματα. Συγκεκριμένα: α) Με βάση τη μορφή τους, έντυπο και ηλεκτρονικό υλικό, οπτικοακουστικό υλικό και ερωτηματολόγια. Β) Με βάση τη χρήση τους, τεχνικές ανάλυσης/επεξεργασίας δεδομένων. γ) Με βάση το σκοπό, η έρευνα αυτή αποτελεί διάγνωση του προβλήματος και μελέτη αναγκών. δ) Με βάση τα μέσα που χρησιμοποιούμε, προφορικές, γραπτές και οπτικο-ακουστικές τεχνικές.

2. Αιτίες αρνητικών καταστάσεων στο σχολείο -Εξεύρεση λύσεων

Αν θέλουμε να ψαύσουμε τις πληγές των μαθητών μας και αν θέλουμε πραγματικά να τις επούλωση, οφείλουμε να προβληματιζόμαστε σοβαρά. Είναι επείγον να μάθουμε την αιτία της παραβατικότητας και επιθετικότητας των μαθητών και είναι επείγον, επίσης, να κατανοήσουμε και την αιτία της σφοδρότητας με την οποία παρουσιάζεται στα σύγχρονα σχολεία. Στο Ελληνικό Κέντρο ασφαλούς διαδικτύου υπάρχουν σχετικές πληροφορίες. Αναφέρονται απάτες μέσω τηλεφώνου, απειλές, με αφορμή κυρίως φωτογραφίες ή κατασκευασμένα ψεύδη (fake news), που μπορεί να διαρρεύσουν σε άλλα κινητά. Εντωμεταξύ, ανήλικα παιδιά ανοίγουν λογαριασμούς και με ψευδή στοιχεία και ψευδείς ειδήσεις επιτίθενται σε συμμαθητές τους. Είναι πράξεις με τον γνωστό όρο *bullying* και τις ανάλογες συνέπειες⁷ στην προσωπικότητα του μαθητή που δέχεται την επίθεση.

Εμείς, με σχετικό ερωτηματολόγιο⁸, για τις αιτίες της επιθετικότητας, ρωτήσαμε μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου. Μερικές από τις απαντήσεις τους, σε απόλυτους αριθμούς, είναι οι εξής:

1) Στην ερώτηση, *όταν θυμώνεις, για κάποιο λόγο, πώς αντιδράς;* απάντησαν ως εξής:

Γυμνάσιο: α) 14 μαθητές *Φωνάζω και ξεσπώ σε ό,τι υπάρχει κοντά μου.* β) 18 μαθητές *Απειλώ με λόγια αλλά μέσα μου δεν πιστεύω ότι θα πραγματοποιήσω τις απειλές,* γ) 27 μαθητές *Προσπαθώ να συγκρατηθώ, λέγοντας μια προσευχή ή σκέφτομαι μήπως έχω άδικο-Σύνολο 59 μαθητές.*

Λύκειο (ίδιες ερωτήσεις): α) 17, β) 18, γ) 23 και 4 κενά= Σύνολο 62 μαθητές.

---

⁶ Οι μαθητές, Άρρενες και θήλεις, ανήκουν σε σχολεία Αττικής, Λειβαδιάς, Κορίνθου και Λουτρακίου.

⁷ π. Αδαμαντίου Αυγουστίδη, *Η ανθρώπινη επιθετικότητα*, Διδακτορική Διατριβή Θεολογικής Σχολής Αθηνών, Αθήνα: Ακρίτας, 1999, σελ. 186-196.

⁸ Η *Μορφή* του Ερωτηματολογίου: α) ερωτήσεις σύντομης απάντησης, β) ερωτήσεις με Δεδομένες απαντήσεις - πολλαπλής επιλογής. Κατά την δημιουργία των ερωτήσεων δόθηκε προσοχή στην ποιότητα, ώστε να μη φέρουμε τους μαθητές σε δύσκολη θέση και ούτε να εκβιάσουμε συγκεκριμένες απαντήσεις. Το ερωτηματολόγιο συμπλήρωσαν 202 μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου, από την Αττική, Κορινθία και Βοιωτία (Εδώ αναφέρουμε τις απαντήσεις της Δευτεροβάθμιας - ενιαία και τα δύο φύλα).

Στο σύνολο 121 (59+62) μαθητών της Δευτεροβάθμιας, απάντησαν: α) 31, β) 36, γ) 50 και 4 κενά. Πλεονάζει η Τρίτη περίπτωση η οποία είναι και η θετικότερη, με τους μαθητές του Γυμνασίου να διατηρούν τον μεγαλύτερο αριθμό.

2) Στην ερώτηση *Για ποιους λόγους νομίζεις ότι οι συμμαθητές σου μαλώνουν και χειροδικούν*, οι μαθητές απάντησαν ως εξής:

Γυμνάσιο: α) 23 μαθητές *Πιστεύουν ότι αδικήθηκαν*, β) 17 *Ο ένας ή και οι δύο έχουν προβλήματα και έτσι εκτονώνονται*, γ) 19 *Ζηλεύει ο ένας τον άλλον*.

Λύκειο (Ιδίες ερωτήσεις): α) 15, β) 23, γ) 15, κενά 9.

Στο σύνολο των 121 μαθητών, Γυμνασίου και Λυκείου, απάντησαν: α) 38, β) 40, γ) 34 και 9. Κενά. Χωρίς να υπάρχουν μεγάλες διαφορές στις αιτίες επιθετικότητας, φαίνεται ότι οι μαθητές του Λυκείου έχουν σοβαρότερους λόγους και το θέμα χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να βοηθήσουν, με παιδαγωγικές παρεμβάσεις τους, όπως τις εκθέτουμε στη συνέχεια. Για την απειλή, από τις *κατασκευασμένες ειδήσεις*, υπογραμμίζουμε κυρίως την ανάγκη στήριξης των εφήβων⁹, διότι αυτές επηρεάζουν σοβαρά την ψυχολογία τους. Αν καθήκον των εκπαιδευτικών είναι να παρεμβαίνουν με στόχο την καταλλαγή των μαθητών, στην τάξη ή στην αυλή του σχολείου, οφείλουμε να διερευνήσουμε, *ποιες είναι οι πλέον κατάλληλες για τους εφήβους*. Όμως, θα αποτελούσε αβελτηρία οποιοσδήποτε ισχυρισμός, για την εξαντλητική κάλυψη του θέματος από την εργασία μας.

Η εξεύρεση λύσεων, για την υπέρβαση των δυσκολιών των μαθητών και της σχολικής επιθετικότητας, θα μπορούσε να παρηγορήσει μαθητές και γονείς αλλά και τη σχολική κοινότητα. Προτείνεται, για την αντιμετώπιση του φαινομένου της επιθετικότητας, η παρέμβαση των θεολόγων εκπαιδευτικών, στα πλαίσια του μαθήματος των Θρησκευτικών. Το μάθημα των Θρησκευτικών δίνει τη δυνατότητα να εκφράσουν οι μαθητές τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη ζωή, να καλλιεργήσουν την κριτική τους σκέψη, τη φαντασία, τη δημιουργικότητά τους και να επεξεργαστούν τις εμπειρίες τους¹⁰. Έτσι, αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους, ώστε συνεχώς να απελευθερώνονται από τα αρνητικά συναισθήματα και τις ενοχικές καταστάσεις¹¹.

3. Προβληματισμός από τις ψευδείς ειδήσεις που αποστέλλονται από μαθητές σε συμμαθητές τους - Διαπιστώσεις

⁹ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Ρ. Γ. 35, 1084.

¹⁰ Ιωάννης ο Χρυσόστομος, *Έχοντες το αυτό πνεύμα*, ομιλία Γ', 5, Ε.Π.Ε. 27, 362.

¹⁰ Ιωάννης Κορναράκης, *Η νεύρωση ως «Αδαμικό πλέγμα»- Η απόθεση της αλήθειας στον βιωματικό πυρήνα της νεύρωσης*, Αθήνα: Αρμός, 2009-2^η έκδοση, σελ. 69-86.

¹¹ Του ίδιου, *Η νεύρωση ως «Αδαμικό πλέγμα»- Η απόθεση της αλήθειας στον βιωματικό πυρήνα της νεύρωσης*, Αθήνα: Αρμός, 2009-2^η έκδοση, σελ. 69-86.

Δημιουργεί σοβαρό προβληματισμό, σε γονείς και εκπαιδευτικούς αλλά και στους υπευθύνους της πολιτείας, η αποστολή *ψευδών ειδήσεων* από μαθητές σε συμμαθητές τους, με χαρακτηριστικό την σφοδρότητα των επιθέσεων. Η *επιθετικότητα* στο σχολείο ή ο εκφοβισμός των μαθητών, πιο συγκεκριμένα, είναι η σκοτεινή πλευρά της ζωής του σχολείου και η αρνητική όψη της κοινωνίας μας, σε ό, τι αφορά το παιδί. Ο εκφοβισμός, που παρατηρείται σήμερα στα σχολεία της Ελλάδος και διεθνώς, είναι φαινόμενο με διαστάσεις ανεξέλεγκτες, γι' αυτό αποτελεί αντικείμενο μελέτης των ανθρωπιστικών επιστημών¹² που έχουμε και μεις υπόψη μας: Εννοούμε τις επιστήμες της Κοινωνιολογίας, της Θεολογίας, της Ψυχολογίας και της Παιδαγωγικής. Υπάρχουν και άλλες αιτίες και μορφές επιθετικότητας. Είναι η φιλαυτία των μαθητών/τριών, όπου κάποιου/ες από αυτούς προσπαθούν να βρουν τρόπο να προβληθούν, είναι η αυταρέσκεια, και, κυρίως, η επιπολαιότητα και η ακατάστατη ψυχολογία κάποιων από αυτούς/ές. Αυτά όλα επηρεάζουν τον επιτιθέμενο¹³. Ωστόσο, τα κρούσματα καθημερινά πολλαπλασιάζονται¹⁴.

Διαπιστώνεται από πολλούς, ότι:

1. Απουσιάζει, από τη σύγχρονη διαπαιδαγώγηση των νέων, η προβολή κατάλληλων προτύπων και η αναφορά πνευματικών αιτημάτων. Γενικά, ομολογείται η χρεωκοπία των ανθρώπινων προτύπων, σε ό, τι αφορά τη δημιουργία μιας κοινωνίας αγάπης, αληθινής και καθολικής ισότητας, δικαιοσύνης, αμοιβαίας κατανοήσεως μεταξύ των ανθρώπων¹⁵. Πάνω σε αυτό, η Ορθόδοξη θεολογία του προσώπου δέχεται την *κατ' εικόνα και ομοίωση* του Τριαδικού Θεού δημιουργία του ανθρώπου, προτείνει να ζει, να κινείται και να εκφράζεται ο άνθρωπος μέσα σε κοινωνία ανιδιοτελούς αγάπης. Μια τέτοια διάσταση, ίσως, οδηγήσει τον σύγχρονο άνθρωπο, και τον νέο, σε μια άλλη θεώρηση του κόσμου και της κοινωνίας και επικοινωνίας του εαυτού με τους άλλους¹⁶.

2. Μια μονόπλευρη και διαστρεβλωμένη εκτίμηση της ανθρώπινης ζωής, κυρίως ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης των πνευματικών και ανθρωπιστικών αξιών, οδηγεί, συχνά, στο άγχος και την απελπισία. Και όπως επισημαίνει ο Έριχ Φρομ, «ενώ έχουμε δημιουργήσει θαυμάσια πράγματα, εντούτοις δεν καταφέραμε να γίνουμε άνθρωποι, άξιοι των μεγάλων επιτευγμάτων. Δεν έχουμε αδελφοσύνη, δεν υπάρχει περιεχόμενο, αλλά ένα πνευματικό χάος και ένας τρόμος. ...Η επαφή μας με την ε-

¹² Παναγιώτα Μικροπανδρεμένου – Στέφανου Λάντα, *Θεανθρωποκεντρικότητα και ορθόδοξος ανθρωπισμός-Η Βασιλειάδα ως παράδειγμα ανθρωπισμού*, στο περ. *Αγωγή*, τεύχος 627(2018).

¹³ Colin Alves, *Religion and the Secondary School. A report undertaken on behalf of the Education Department of the British Council of Churches*, London: SCM Press, σελ. 157.

¹⁴ Ηρακλής Ρεράκης, *Ψυχοκοινωνικά προβλήματα*, Πρακτικά 2^ο Πανελληνίου Παιδαγωγικού Συνεδρίου, Εταιρείας Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή: 1997, σελ. 134-135.

¹⁵ Γεώργιος Μεταλληνός, *Ιστορική θεώρηση των δύο προτύπων στο νεοελληνικό χώρο*, στο: Πρακτικά του ΣΤ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου της ΠΕΘ, Αθήνα:1988, σελ. 220.

¹⁶ Εμμανουήλ Περσελής, *Χριστιανική αγωγή και σύγχρονος κόσμος*, Αθήνα: Αρμός, 1994, σελ. 106.

σώτερη πραγματικότητα έχει χαθεί και η σκέψη έχει αποχωρισθεί από το συναίσθημα»¹⁷.

3. Η εξωστρέφεια που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο άνθρωπο και κυρίως τον νέο, αποκαλύπτει την αδυναμία του να *συναντήσει* τον συνάνθρωπο. Ο γνωστός υπαρξιστής φιλόσοφος Gabriel Marcel, με τη δύναμη του εξευγενισμένου του φιλοσοφικού στοχασμού, υποστηρίζει¹⁸ την ανάγκη να αποδέχεται ο ένας άνθρωπος τον άλλον μέσα στο πνεύμα της ανθρώπινης κατανόησης και αγάπης.

4. Η αναζήτηση νοήματος ζωής στην επιφάνεια της καθημερινότητας, *κλείνει* την ανθρώπινη καρδιά και νοθεύει τα ανθρώπινα αισθήματα. Έτσι, το άνοιγμα προς τον συνάνθρωπο αποβαίνει συχνά αίτημα και σύνθημα. Όμως, είναι αναγκαίο ένα δημιουργικό άνοιγμα, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων ανθρώπων, ώστε να βεβαιώσουν τον κοινωνικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ζωής. Η στάση του ανθρώπου προς τον πλησίον είναι κριτήριο¹⁹ για το βαθμό αυτογνωσίας στον οποίο μπορεί να φτάσει. Τίθεται, όμως το ερώτημα, *πώς θα πετύχει ο σύγχρονος άνθρωπος αυτό το άνοιγμα προς τον πλησίον;* Προτείνεται, να κάνει πρώτα άνοιγμα του εαυτού του, του εγωπαθή και ιδιοτελή εαυτού του, για να ανακαλύψει, μέσα από τη σχέση του με τους άλλους, τις ποικίλες πτυχές του. Το έργο αυτό δεν είναι εύκολο. Οι ψυχολογικές μέθοδοι βοηθούν στη συνειδητοποίηση του προβλήματος, αλλά δεν μπορούν να συνεργήσουν στην ουσιαστική του λύση. Η διαδικασία της ευαγγελικής εικόνας μεταστροφής π.χ. του Ζακχαίου (Λουκ.19, 1-10) είναι ένα παράδειγμα ανοίγματος προς τον πλησίον. Ο Ζακχαίος αρχιτελώνης έγινε πάμπλουτος από τους φόρους που επέβαλλε στον λαό. Κι όμως με την παρουσία του Χριστού στη ζωή του, πραγματοποιεί τόσο την αυτογνωσία του όσο και την αλλαγή του τρόπου ζωής του, που εκφράζεται με το αιφνίδιο και αυθεντικό άνοιγμά του πλέον προς τον συνάνθρωπο, μέσα από μια έκρηξη πραγματικής αγάπης²⁰. Η εμπειρία του λυτρωτικού σεισμού, ανοίγει διάπλατα τις σιδερένιες πόρτες του *κάστρου* του Ζακχαίου. Η διδασκαλία αυτή, μεταξύ των άλλων, θα μπορούσε να είναι θεραπευτική στην ψυχосύνθεση ενός ταραγμένου ανθρώπου και ικανή να προβληματίσει για ένα άνοιγμα προς τον συνάνθρωπο. Στην πράξη, σε σχολική τάξη με έφηβους μαθητές, μια βιωματική προσέγγιση των θεμάτων, θα μπορούσε, ίσως, να δημιουργήσει ευκαιρίες συμφιλίωσης.

3. Σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις και δράσεις στο Γυμνάσιο και το Λύκειο για την ειρήνευση των μαθητών

¹⁷ Έριχ Φρομ, *Η υγιής κοινωνία*, μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτου, Αθήνα Μπουκουμάνη, 1973, σελ. 217-223..

¹⁸ Ιωάννης Κορναράκης, *Ψυχολογία και πνευματική ζωή*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 1980, σελ. 178.

¹⁹ Αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος, *Ο Άγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης*, Θεσσαλονίκη:1973, σελ. 97.

²⁰ Ιωάννης Κορναράκης, *ό. π.*, σελ. 175-182.

Για την *πραγματοποίηση των στόχων*, προτείνουμε σύγχρονες διδακτικές προσεγγίσεις και δράσεις, για βελτίωση των σχέσεων των μαθητών/τριών. Αναφερόμενοι στην αποτελεσματικότητα των προτάσεων, για την ειρήνευση των μεταξύ μας, δεν έχουμε *μπιχειβιοριστικές επιδιώξεις*. Δεν θέλουμε να υποδείξουμε τη συμπεριφορά μαθητών και εκπαιδευτικών. Δεχόμαστε τη σύγχρονη τάση της Παιδαγωγικής²¹, όπου γίνεται λόγος για *διαπαιδαγώγηση*, για ολόπλευρη ανάπτυξη και καλλιέργεια του νέου ανθρώπου, έτσι, όπως τον θέλουμε και όπως τον περιγράφουν και οι σχετικοί νόμοι της πολιτείας²². Αυτοί οι νόμοι αποτελούν και τα *κριτήρια*²³ για την αποτελεσματικότητα της σχέσης μαθητών-εκπαιδευτικού και των μαθητών μεταξύ τους. Λαμβάνονται υπόψη, βέβαια, και οι θέσεις των ψυχοπαιδαγωγών, που εκτιμούν ότι: α) Τα παιδιά της εφηβικής ηλικίας έχουν έμφυτη τάση να σχηματίζουν οργανωμένες ομάδες για να ικανοποιούν την ανάγκη για δράση και εξερεύνηση του φυσικού και κοινωνικού τους περιβάλλοντος. β) Το σχολείο έχει χρέος να βοηθήσει τον αναπτυσσόμενο άνθρωπο να ενταχθεί ομαλά στη δημοκρατική κοινωνία, ως ενεργό μέλος της. γ) Ότι η συνεργατική οργάνωση προάγει, εκτός από τη σχολική (επιστημονική) μάθηση και από την κοινωνική μάθηση και αγωγή. Γι' αυτό και το σύστημα της συνεργατικής διδασκαλίας έχει ιστορία πολλών χρόνων, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Αμερική²⁴.

Τα *παιδαγωγικά μέσα* που προτείνονται για τον σκοπό αυτόν και για μεγιστοποίηση της απόδοσης της παιδευτικής προσπάθειας, είναι, πλην των άλλων και οι *ομαδικές δημιουργικές δραστηριότητες* στη σχολική κοινότητα.

4. Περιπτώσεις δράσης σε σχολεία ευρωπαϊκών χωρών – Προτάσεις μας για δράσεις από μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου στο ελληνικό σχολείο

Στα προγράμματα και ευρωπαϊκών χωρών, υπάρχει ανάλογος προβληματισμός, για τις αντίστοιχες ανάγκες των μαθητών. Καταγράφουμε κάποια Projects, που προηγήθηκαν και τα προτείνουμε, με την προϋπόθεση ότι *οι θεολόγοι εκπαιδευτικοί θα είναι έτοιμοι*²⁵ για ανάλογες προσεγγίσεις και δράσεις:

²¹ Γεώργιος Κρουσταλάκης, *Διαπαιδαγώγηση*, Αθήνα Αυτοέκδοση, 2001, σελ.129.

²² Υπενθυμίζουμε, ότι στο Σύνταγμα, στο άρθρο 16, μεταξύ των άλλων αναφέρονται οι εξής σκοποί: "Η παιδεία που αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους, «έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλυσή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες...».

²³ *Κριτήριο* είναι ένας άξονας αναφοράς, πάνω στον οποίο γίνεται μια κρίση. Είναι μια καθιερωμένη αρχή, ένας καθιερωμένος κανόνας ή μια καθιερωμένη στάση, όταν αυτά χρησιμοποιούνται προκειμένου να πραγματοποιηθεί κρίση της αξίας, επιλογή προτίμησης, ιεράρχηση κ.λ.π. (Ευστάθιος Δημητράκοπουλος, *Εκπαιδευτική Αξιολόγηση*, μέρ. Α', Αθήνα: Γρηγόρης, 1991, σελ. 13).

²⁴ Το «Σχολείο Εργασίας», που προτάθηκε από Ευρωπαίους και Αμερικανούς παιδαγωγούς είχε σκοπό να συμβάλει στην ενεργό συμμετοχή των μαθητών και την κοινωνικοποίησή τους. (J. Dewey, *How we think*, Boston: 1910, p. 73- 74 & 144- 154./ J. Dewey, *The Child and the Curriculum. The School and Society*, Chicago-London: The University of Chicago Press, 1971, p. p. 6 - 29 .

²⁵ Τσαγκαρλή- Διαμάντη Ευαγγελία, *Αξιολόγηση – Αυτοαξιολόγηση μαθητών και εκπαιδευτικών*, Αθήνα: Λύχνος, σελ. 15-54.

α) Αναφέρουμε την περίπτωση του παιδαγωγού Lawrence Stenhouse, στην Αγγλία, που με το πρόγραμμα²⁶ Humanities Curriculum Project (H.C.P.), στη δεκαετία του '70', συνέβαλε, ώστε να αναλάβουν, τα σχολεία της χώρας του, δραστηριότητες ανθρωπιστικής κατεύθυνσης, με πολύ μεγάλη επιτυχία.

β) Σε σχολεία της Γερμανίας υπήρξε ένα Project με περιεχόμενο το ανθρωπιστικό θέμα «συμπάσχω»²⁷. Αυτή η κατεύθυνση της διδασκαλίας αναμένεται να συμβάλει στην ευαισθητοποίηση των μαθητών, σε θέματα κοινωνικού προβληματισμού, καθώς η προσέγγισή της είναι βιωματική.

γ) Για το θέμα του εκφοβισμού, πραγματοποιήθηκε, τον Ιανουάριο του 2015, σχετική ημερίδα, στο χώρο του Αμερικανικού Κολεγίου Ελλάδος, στην Αγία Παρασκευή Αττικής. Το θέμα της ημερίδας ήταν: «Ελαττώνω το θυμό, αυξάνω τη Συνεργασία, μέσα από την Αγωγή στη συγχώρηση». Έγινε με πρωτοβουλία της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, της Β' Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αθηνών, όπου εφαρμόζοταν σχετικό πρόγραμμα, με μαθητές της Α' Γυμνασίου, δέκα σχολείων. Συμμετείχαν οι φορείς της ελληνικής Εκπαίδευσης, ενώ ο εμπνευστής του προγράμματος, ο Αμερικανός Καθηγητής κ. Robert Enright, ήταν βασικός ομιλητής με το θέμα: «Αγωγή στη συγχώρηση». Η Ελληνίδα συντονίστρια, η κ. Πέλη Γαλίτη²⁸, που συνεργάζεται με τον κ. Enright, είπε στον λόγο της: «Η συγχώρηση (συν -χώρος=συνυπάρχω στον ίδιο χώρο) επιλέχθηκε, ως λέξη-κλειδί και ως μέθοδος συνεργασίας, καθώς προϋποθέτει την πνευματική συμπόρευση με τον άλλον. Αυτό γίνεται με τον διάλογο, την αλληλοκατανόηση, τη συνεργασία και την κοινή πορεία. Στην εκπαιδευτική αυτή εκδήλωση, συμμετείχαν και μαθητές, με διάφορες εκδηλώσεις τους. Μεταξύ αυτών ήταν και μαθήτριες του 1^{ου} Γυμνασίου Κηφισιάς, οι οποίες, μάλιστα, έκλεισαν το πρόγραμμα, με αφήγηση μικρής ιστορίας και ενός μελοποιημένου τραγουδιού, με συνοδεία φλάουτου.

Στην ημερίδα αυτή, μεταξύ των ερωτήσεων, που απηύθυναν εκπαιδευτικοί και γονείς στον κ. R. Enright, ήταν και το ερώτημα: *πώς μπορεί να υπερασπιστεί κάποιος την προσωπική του ελευθερία και αξιοπρέπεια, όταν τον πληγώσει και αδικήσει*. Ο καθηγητής²⁹ R. Enright πρότεινε τον δρόμο της συγχώρησης με τη σημείωση ότι η άρνηση να ζούμε την υπόλοιπη ζωή μας με το βάρος του μίσους, μπορεί να προκαλέσει μια σειρά από ψυχοσωματικά προβλήματα και εν τέλει να καταστρέψει τη ζωή μας.

---

²⁶ Lawrence Stenhouse, *The Humanities Project: An Introduction*, Schools Council Publications, London: Heinemann Education Books Ltd, 1970 sel. 15-29. Τα εννέα θέματα του προγράμματος ήταν τα εξής: Οι Νόμοι της Πολιτείας, Η ζωή στις πόλεις, Αγωγή, Οικογένεια, Φιλία, Οι σχέσεις των δύο φίλων, Πόλεμος και Ειρήνη, Πλούτος-Φτώχεια και Άνθρωπος – Εργασία. Με βάση αυτό το πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε η σχετική επιστημονική έρευνα (Ερωτηματολόγιο), στο πλαίσιο της συγγραφής της Διδακτορικής διατριβής της Ευαγγελίας Τσαγκαρλή-Διαμάντη, *Η Πατερική διδασχία στα κατηχητικά σχολεία της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ιστορική αναδρομή και διδακτική αξιοποίηση*, Αθήνα: ΛΥΧΝΟΣ, 2003, σελ. 135-291).

²⁷ Γεώργιος Τσακαλίδης, *Διακλαδικό ("Διαθεματικό") μάθημα Θρησκευτικών στη Γερμανία*, στο: *περ. Κοινωνία*, 3(2006), σελ. 240-250.

²⁸ Πέλη Γαλίτη-Κυρβασίλη, *Η εκπαίδευση στη συγχώρηση –Το μάθημα «Αγωγή στη Συγχώρηση» στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, στο *περ. Αγωγή*, Αθήνα: 2016, τεύχ. 616, σελ. 63-71.

²⁹ Robert D. Enright, *The forgiving child,- The impact of forgiveness education on excessive anger for elementary-aged children in Milwaukee's central city*. *Journal of Research in Education*, vol. 18.

δ) Από σχολεία της Δυτικής Αττικής, στο τέλος της σχολικής χρονιάς, στις 11 Ιουνίου 2019, πραγματοποιήθηκε μια θεατρική παράσταση, αφιερωμένη στην Αγία Φιλοθέη. Ήταν στο πλαίσιο του διασχολικού πολιτιστικού προγράμματος «Ψηφίδες έκφρασης: ψηφιδωτών ποιήσεις - φιλοκαλικές ψηλαφίσεις» όπου τη ζωή και τη δράση της «Κυράς των Αθηνών», στην αυλή του αρχοντικού της -που θεωρείται μοναδικό διασωθέν κτίσμα του 16^{ου} αιώνα- παρουσίασε μια θεατρική ομάδα μαθητών³⁰, από επτά Γυμνάσια και Λύκεια της Δυτικής Αττικής.

Στο σύγχρονο σχολείο και στα πλαίσια του θεολογικού μαθήματος, ανάλογα θέματα μπορούν να επιλεγούν, με αφορμή τα βιβλικά ή πατερικά κείμενα. Οι σχετικές δραστηριότητες³¹ των μαθητών θα μπορούσαν να ενταχθούν στα πλαίσια των ομαδικών ή των διαθεματικών διδασκαλιών³². Με αφορμή π.χ. την παραβολή του Καλού Σαμαρείτη ή τη διδασκαλία της ενότητας *Θεραπεία του Παραλυτικού*, μπορεί ο θεολόγος να εντάξει ένα Project, για μαθητές του Γυμνασίου. Στο Λύκειο, με αφορμή τη μελέτη κειμένου, που αναφέρεται π.χ. στην προσφορά των χριστιανών σε πάσχοντες από λοιμό³³, θα μπορούσε να προταθεί ένα Project με τίτλο: «*Πρόθυμοι για συμπαράσταση*». Το θέμα αυτό εμπεριέχει και κάποιο μήνυμα που ελκύει τους μαθητές, αλλά τους φιλοτιμεί, επίσης, να προστρέξουν σε ανθρώπους που υποφέρουν. Η δράση θα ήταν επιτυχής με μια επίσκεψη σε ανάλογο ίδρυμα, που θα της προσέδιδε και τη σχετική βιωματική προσέγγιση. Στο σύγχρονο σχολείο μπορούν να προσαρμοστούν προτάσεις των παιδαγωγών για μια σύγχρονη ορθόδοξη ανθρωπιστική αγωγή³⁴. Θα ήταν θετική η προσέγγιση θεμάτων και με την συνεργασία περισσότερων τμημάτων της τάξης, ακόμη και σχολείων, σε μια κοινή ανθρωπιστική και πνευματική προσπάθεια των μαθητών³⁵, με στόχο την ειρήνευση και την αγάπη.

5. Επιλεγόμενα

Το σχολείο θεωρείται σήμερα προέκταση της κοινωνίας και βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση³⁶ μ' αυτήν. Ωστόσο, στην τάξη, πλην των διδακτικών-μαθησιακών διαδικασιών³⁷, καλλιεργείται και ένα ήθος εργασίας και συμπεριφοράς των μετεχό-

³⁰ Ζωή Γκενάκου, *Μια σχολική εκδήλωση – Έκπληξη για την Αγία Φιλοθέη*, Στο ΑΓΩΓΗ, Αθήνα, τεύχος 633, 2019, σελ. 58.

³¹ Theocharis Chronis, *L' Education Religieuse Extra-Scolaire des Jeunes, en Grece*, Thèse pour le Doctoral en Sciences Religieuses, Tome I, Strasbourg: 1971, σελ. 57.

³² Ευαγγελία Τσαγκαρή-Διαμάντη, *Διαθεματικές – Διεπιστημονικές Διδασκαλίες*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 2008, σελ.77-115.

³³ Διονύσιος Αλεξανδρείας, ΒΕΠΕΣ 17, 217-218.

³⁴ Ιωάννης Κορναράκης, *Ο άνθρωπος του Ουμανισμού και ο άνθρωπος της Ορθοδοξίας, στο: Πρακτικά του ΣΤ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου της Π.Ε.Θ.*, Αθήνα, 1988, σελ. 268.

³⁵ Αθανάσιος Παππάς, *Μαθητοκεντρική διδασκαλία.*, βιβλία για όλους, τ. Α', Β' και Γ', Αθήνα: 1987.

³⁶ Παύλος Παλούκας, *Η Εκκλησία έναντι των φυλετικών και κοινωνικών διακρίσεων*, στο: περ. *Αγωγή*, 633(2019), σελ. 46-48..

³⁷ Ιωάννης Κογκούλης, *Διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη 2^η έκδ., 2014, σελ. 440-445.

ντων. Έτσι, «το σχολικό έθος γίνεται κοινωνικό ήθος»³⁸ ή «το σχολικό έθος μπορεί να είναι ένα παντοτινό μοντέλο αξιών σε δράση»³⁹. Στο σχολείο αποκτώνται συνήθειες που σφραγίζουν τους ανθρώπους ισοβίως. Επομένως, η διδασκαλία, ως λόγος και πράξη, έχει σοβαρές επιπτώσεις στην προσωπική πορεία των νέων. Γι' αυτό, οφείλουν οι εκπαιδευτικοί να έχουν έντονο το ενδιαφέρον τους⁴⁰ και τεταμένη την προσοχή, προκειμένου να προωθούνται οι αρχές και οι αξίες, με τις οποίες θα διαπαιδαγωγηθεί η νεότητα.

---

³⁸ Ιωάννης Μαρκαντώνης - Μιχαήλ Κασσωτάκης, *Διδακτική- Στοιχεία Διδακτικής και Αξιολόγησης*, Τόμ. Α', Αθήνα: 1984, σελ. 18.

³⁹ Charles Desforges, *An Introduction to Teaching*, Oxford: Blackwell, 1995, σελ. 256.

⁴⁰ *Ειδική Διδακτική των Θρησκευτικών-Διδασκαλίες Μονοθεματικές-Διαθεματικές-Διεπιστημονικές-Project*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Γρηγόρη, 2011, σελ. 42.

Βιβλιογραφία

- Αυγουστιδής Αδαμάντιος, *Η ανθρώπινη επιθετικότητα*, Διδ. Διατριβή, Θεολ. Σχολής Αθηνών, Αθήνα: Ακρίτας, 1999.
- Βασιλόπουλος Χρήστος, *Διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 1996.
- Γαλίτη-Κυρβασίλη Πέλη, *Η εκπαίδευση στη συγχώρηση – Το μάθημα «Αγωγή στη Συγχώρηση» στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, στο περιοδ. *Αγωγή*, Αθήνα: 2016, τεύχ.616, σελ. 63-71.
- Γκενάκου Ζωή, *Μια σχολική εκδήλωση – Έκπληξη για την Αγία Φιλοθέη*, Στο *ΑΓΩΓΗ*, Αθήνα, τεύχος 633, 2019, σελ 58.
- Colin Alves, *Religion and the Secondary School. A report undertaken on behalf of the Education Department of the British Council of Churches*, London: SCM Press, σελ. 157.
- Chronis Theocharis, *L' Education Religieuse Extra-Scolaire des Jeunes, en Grece*, Thèse pour le Doctoral en Sciences Religieuses, Tome I, Strasbourg: 1971, σελ. 57.
- Γρηγόριος Ναζιανζηνός ο Θεολόγος, *Λόγος Δ'*, PG. 35, 649-652.
- Dewey J., *The Child and the Curriculum. The School and Society*, Chicago-London: The University of Chicago Press, 1971, p. p. 6 - 29.
- Desforges Charles, *An Introduction to Teaching*, Oxford: Blackwell, 1995, σελ. 256.
- Διονύσιος Αλεξανδρείας, *Εορταστική Επιστολή προς τους αδελφούς της Αλεξανδρείας*, ΒΕΠΕΣ 17, 217-128.
- Δημητρόπουλος Ευστάθιος, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας – Ένα Συστημικό Δυναμικό Μοντέλο*, Αθήνα: «ΕΛΛΗΝ», 2004.
- *Εκπαιδευτική Αξιολόγηση*, μέρ. Α' Αθήνα: Γρηγόρη, 1991.
- Enright Robert, *The forgiving child The impact of forgiveness education on excessive anger for elementary-aged children in Milwaukee's central city*. Journal of Research in Education, vol. 18.
- Κογκούλης Ιωάννης, *Διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη 2^η έκδ, 2014, σελ. 440-445.
- Κορναράκης Ιωάννης, *Ψυχολογία και πνευματική ζωή*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 1980.

- *Ο άνθρωπος του Ουμανισμού και ο άνθρωπος της Ορθοδοξίας, εν: Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου της Π.Ε.Θ., Ν. Κόλιας Ε.Π.Ε., Αθήναι, 1988, σελ. 268.*

- *Η νεύρωση ως «Αδαμικό πλέγμα»- Η απόθεση της αλήθειας στον βιοματικό πυρήνα της νεύρωσης, Αθήνα: Αρμός, 2009-2^η έκδοση,*

Μαρκαντώνης Ίωάννης - Κασσωτάκης Μιχαήλ, *Διδακτική- Στοιχεία Διδακτικής και Αξιολόγησης*, Τόμ. Α', πανεπιστημιακές παραδόσεις, Αθήνα: 1984.

Μέγας Βασίλειος, *Προς Ευστάθιον τον Σεβαστηνόν*, 223η επιστολή, Ε.Π.Ε., Τόμος 2^{ος}, 1972, σελ. 74- 75.

Μεταλληνός Γεώργιος, *Ιστορική θεώρηση των δύο προτύπων στο νεοελληνικό χώρο*, Εισήγηση στο ΣΤ' Πανελλήνιο Θεολογικό Συνέδριο της ΠΕΘ, εν: Πρακτικά, Αθήνα:1988, σελ. 220.

Μικροπανδρεμένου Παναγιώτα – Στέφανος Λάντα, *Θεανθρωποκεντρικότητα και ορθόδοξος ανθρωπισμός- Η Βασιλειάδα ως παράδειγμα ανθρωπισμού*, εν περιοδ. *Αγωγή*, τεύχ. 627(2018), σελ. 45-50.

Παλούκας Παύλος, *Η Εκκλησία έναντι των φυλετικών και κοινωνικών διακρίσεων*, εν: περιοδ. *Αγωγή*, 633(2019), σελ. 46-48.

Παππάς Αθανάσιος, *Μαθητοκεντρική διδασκαλία*, βιβλία για όλους, τ. Α', Β' και Γ', Αθήνα: 1987.

Peck Scott, *Ο δρόμος ο λιγότερο ταξιδεμένος*, μτφρ. Στέλιου Ζαχαρόπουλου, Αθήνα: Κέδρος, Α.Ε., 1988.

Περσελής Εμμανουήλ, *Χριστιανική αγωγή και σύγχρονος κόσμος*, Αθήνα: Αρμός, 1994.

Ρεράκης Ηρακλής, *Ψυχοκοινωνικά προβλήματα*, Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Παιδαγωγικού Συνεδρίου, Εταιρείας Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή: 1997, σελ. 134-135.

Stenhouse Lawrence, *The Humanities Project: An Introduction*, Schools Council Publications, London: Heinemann Education Books Ltd, 1970 sel. 15-29.

Σωφρόνιος - Αρχιμανδρίτης, *Ο Άγιος Σιλουανός ο Αθωνίτης*, Θεσσαλονίκη: 1973

Τσαγκαρλή- Διαμάντη Ευαγγελία, *Η Πατερική διδαχή στα κατηχητικά σχολεία της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ιστορική αναδρομή και διδακτική αξιοποίηση*, Διδ διατριβή, Αθήνα: ΛΥΧΝΟΣ, 2003.

- *Αξιολόγηση – Αυτοαξιολόγηση μαθητών και εκπαιδευτικών*, Αθήνα: Λύχνος, 2003.

- Διαθεματικές - Διεπιστημονικές Διδασκαλίες, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 2008.

- Ειδική Διδακτική των Θρησκευτικών- Διδασκαλίες Μονοθεματικές- Διαθεματικές-Διεπιστημονικές-Project, Αθήνα: Βιβλ. Γρηγόρη, 2011.

Τσακαλίδης Γεώργιος, Διακλαδικό ("Διαθεματικό") μάθημα Θρησκευτικών στη Γερμανία, εν: Κοινωνία, 3(2006), σελ. 240-250.

Φρομ Έριχ, Η υγιής κοινωνία, μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτου, Αθήνα: Μπουκουμάνη, 1973.

Walton Francis Κερδίστε τους εφήβους στο σπίτι και στο Σχολείο, μτφρ. Νάντσου, Αθήνα: Θυμάρι, 2004..

Χρυσοστόμου Ιωάννου, Έχοντες το αυτό πνεύμα, ομιλία Γ', 5, Ε.Π.Ε. 27, 362.